

Βασίλης Μηνακάκης Με αφορμή τη σύνοδο κορυφής της Λισαβόνας

Η 23η και 24η Μαρτίου του 2000 ήταν μια σημαντική ημερομηνία για την πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην πρωτεύουσα της Πορτογαλίας, τη Λισαβόνα, πραγματοποιήθηκε έκτακτη Σύνοδος Κορυφής σε επίπεδο πρωθυπουργών, με θέμα: «Απασχόληση-Οικονομική Μεταρρύθμιση-Κοινωνική Συνοχή: Προς μια Ευρώπη της Καινοτομίας και της Γνώσης». Η Σύνοδος χαρακτηρίστηκε ως σταθμός στη διαδρομή της Ε.Ε., ως «αταρχή διαρθρωτικών αλλαγών στην ευρωπαϊκή οικονομία που θα αναδιαμορφώσουν το μακροοικονομικό περιβάλλον και θα τροποποιήσουν ριζικά το ευρωπαϊκό μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης στην εντός ONE εποχή», ως συνώνυμο του «κοινωνικού Μάαστριχτ».

Για πολλούς, η στρατηγική σημασία της ήταν ανάλογη με εκείνη της Συνθήκης του Μάαστριχτ και της πολυσυζητημένης «Λευκής Βίβλου» —και όλα δείχνουν ότι αυτές οι εκτιμήσεις είναι βάσιμες. Έτσι, αν επιχειρούσαμε κάποιες αντιστοιχήσεις με ανάλογες συνόδους-σταθμούς στην πορεία της Ε.Ε. (με όλη τη σχηματικότητα και τους περιορισμούς που έχει ένα τέτοιο εγχείρημα), θα μπορούσαμε να πούμε τα εξής:

Η *Ενιαία Ευρωπαϊκή πράξη του 1986* και, στη συνέχεια, οι *300 οδηγίες της Ενιαίας Εσωτερικής Αγοράς*, στηριγμένες στην από το 1979 δημιουργία του Ευρωπαϊκού Νομισματικού Συστήματος και του Μηχα-

νισμού Συναλλαγματικών Ισοτιμιών και έχοντας ως «καρδιά» τους τις 4 ελευθερίες κίνησης (κεφαλαίων, προσώπων, υπηρεσιών, εμπορευμάτων), ενοποιούσαν οικονομικά τον ευρωπαϊκό χώρο και οδηγούσαν στην άρση αρκετών από τα συνοριακά εμπόδια (συναλλαγματικά, τελωνειακά κ.λπ.) που έθετε η ύπαρξη ξεχωριστών εθνικών κρατών. Ήταν μια βαθύτερη ενοποίηση σε μια εποχή, όμως, που η καπιταλιστική διεθνοποίηση αφορούσε κατά βάση τα εμπορεύματα και το χρηματιστικό κεφάλαιο (δηλαδή εξαγωγή εμπορευμάτων και κεφαλαίων): άρα μια βαθύτερη ενοποίηση, που επεδίωκε να άρει ακριβώς τα εμπόδια που περιόριζαν αυτού του τύπου την κινητικότητα.

Η *Συνθήκη του Μάαστριχτ*, με τα κριτήρια σύγκλισης που έθετε και τις διαδικασίες μακροοικονομικής ομογενοποίησης που δημιουργούσε σε αρκετούς τομείς (ONE, «αγορά εργασίας», οικονομικός ρόλος του κράτους, νομισματική και δημοσιονομική πολιτική κ.λπ.), διαμόρφωνε το έδαφος για μια βαθύτερη οικονομική αλληλεπίδραση-ενοποίηση στον ευρωπαϊκό χώρο, η οποία θα υπερέβαινε κατά πολύ την απλή άρση των τελωνειακών φραγμών και την κατοχύρωση των «4 ελευθεριών» και θα κατέληγε στη διαμόρφωση της ONE και στην κυκλοφορία του Ευρώ. Η τομή του Μάαστριχτ, που ήρθε λίγο μετά τις «καταρρέυ-

σεις» των χωρών του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», γεγονός όχι τυχαίο, βέβαια, σηματοδοτούσε τα πρώτα βήματα στην ενεργητικότερη αξιοποίηση της διεθνούς λειτουργίας-διαπλοκής του κεφαλαίου στις προσπάθειες υπέρβασης της κρίσης υπερ-συσσώρευσης του 1973-75 και αντιρρόπησης της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους (πρόκειται για ένα μηχανισμό τον οποίο ο Μαρξ έχει περιγράψει διορατικά, διεισδυτικά και εκτεταμένα στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*).

Η γνωστή «*Λευκή Βίβλος*», στη συνέχεια, έριχνε το βάρος της στο εργοστάσιο, στην «αγορά εργασίας» —αλλιώς, στις σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας, στους όρους εκμετάλλευσης της δεύτερης από το πρώτο, στην άμεση διαδικασία παραγωγής— και άνοιγε το δρόμο για μια νέα ποιότητα στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, η οποία θα στηριζόταν όχι μόνο στους οικονομικούς δείκτες της σύγκλισης, αλλά στη βαθύτερη ενοποίηση των όρων εκμετάλλευσης και των μηχανισμών απόσπασης υπεραξίας από το εργατικό δυναμικό της Γηραιάς Ηπείρου.

Η σημερινή στρατηγική τομή —καθοριστικός κρίκος της οποίας είναι και οι αποφάσεις της Συνόδου Κορυφής της Λισαβόνας— είναι ένας ακόμα σημαντικός σταθμός αυτής της διαδρομής.

Κρίκος μιας συνολικότερης στρατηγικής τομής

Η Σύνοδος Κορυφής της Λισαβόνας πραγματοποιήθηκε σε μια κρίσιμη στιγμή για την πορεία της ευρωπαϊκής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Τα πρώτα βήματα της ΟΝΕ, η καρκινοβασία του Ευρώ, η πρωτοφανής καπιταλιστή διεθνοποίηση-«παγκοσμιοποίηση», η νέα κατάσταση που διαμορ-

φώνουν ο πρόσφατος πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία και το νέο δόγμα του ΝΑΤΟ, οι πρόσθετες απαιτήσεις της προς ανατολάς διεύρυνσης της Ε.Ε., τα καινούρια δεδομένα που διαμορφώνει η τρελή κούρσα των χρηματαγορών, της ψηφιακής οικονομίας, της βιοτεχνολογίας, των τηλεπικοινωνιών και του διαδικτύου, οι νέοι κανόνες του παιχνιδιού που θέτουν ο ΠΟΕ και οι άλλοι διεθνείς οργανισμοί (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΟΟΣΑ κ.λπ.), οι αλληπάλληλες χρηματιστηριακές αναστατώσεις ανά την υφήλιο, οι εργατικές αναστατώσεις των τελευταίων χρόνων, αλλά και το νέο στάτους κβό που διαμορφώνει η αδιαμφισβήτητη στρατιωτικοπολιτική ηγεμονία των ΗΠΑ και ο οικονομικός τους δυναμισμός, υπό τις σημειώσεις της πολυδιαφημισμένης «*Νέας Οικονομίας*» —όλοι αυτοί οι παράγοντες ήταν το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν και δρομολογήθηκαν οι στρατηγικές τομές που προωθήθηκαν στη Λισαβόνα.

Ποιο είναι το κεντρικό ζητούμενο αυτών των αλλαγών; Το πώς θα τονωθεί με μακροπρόθεσμους όρους η κερδοφορία και η ανταγωνιστικότητα του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, ώστε —όπως υπογραμμίζουν και τα σχετικά κοινοτικά κείμενα— «να γίνει η Ε.Ε. η πιο ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία της γνώσης την επόμενη δεκαετία». Μάλιστα, όπως εύγλωττα υπογραμμίζουν τα εν λόγω κείμενα, αυτό που αναζητείται δεν είναι κάποιες απλές διαρθρωτικές παρεμβάσεις, αλλά «ένας νέος στρατηγικός στόχος για την Ένωση», μια «μεγάλη ποιοτική μεταλλαγή», ένας «ριζικός μετασχηματισμός της ευρωπαϊκής οικονομίας». Κερδοφορία, λοιπόν, και ανταγωνιστικότητα είναι οι δυο λέξεις-κλειδιά που βρίσκονται στον πυρήνα των αποφάσεων της Λισαβόνας.

Ως προς την καπιταλιστική κερδοφορία (και τους ρυθμούς ανάπτυξης), είναι φανερό ότι επιχειρείται (εννοείται, όχι μόνο με τις αποφάσεις της Λισαβόνας) η σταθερή και μακροπρόθεσμη τροφοδότησή της με νέα καύσιμα, η διαμόρφωση στρατηγικών εφελκυσμών που θα διευκολύνουν τις τάσεις αντιρρόπησης της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους και θα μεγιστοποιούν την αποσπόμενη από τον κόσμο της μισθωτής εργασίας υπεραξία.

Κεντρικό στοιχείο αυτής της επιχειρήσης επικερδούς και αποδοτικής για το κεφάλαιο ανταπόκρισης στις απαιτήσεις και τις ανάγκες της νέας επιστημονικής και τεχνολογικής πραγματικότητας είναι το πρόβλημα της γνώσης, της επιστήμης, της τεχνολογίας, των καινοτομιών σε όλες τους τις διαστάσεις (επίπεδο βασικών-γενικών γνώσεων, διά βίου εκπαίδευση και ευρύτερα διαμόρφωση των εργασιακών δυνατοτήτων του εμπορεύματος εργατική δύναμη, νέα μέσα παραγωγής, νέα υλικά, νέες μέθοδοι διοίκησης και διαχείρισης, νέα μέσα επικοινωνίας, βασική έρευνα και γρήγορη μετατροπή μιας επιστημονικής εφεύρεσης σε βιομηχανική καινοτομία, νέα σχέση εργατών μεταξύ τους, με τους κεφαλαιοκράτες και με τα μέσα εργασίας, νέοι τρόποι εμπορίου, νέοι τρόποι ελέγχου-διαμόρφωσης των καταναλωτικών προτύπων κ.λπ.). Και αυτό για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί ο κυριότερος ανταγωνιστής του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, οι ΗΠΑ και η «Νέα Οικονομία» τους, έχουν εδώ ένα σημαντικό προβάδισμα. Και, δεύτερον, γιατί η στρατηγική τόνωση της καπιταλιστικής κερδοφορίας και η σχετικά μακροπρόθεσμη αντιρρόπηση της τάσης πτώσης του ποσοστού κέρδους δεν απαιτεί απλώς επενδύσεις σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό της νεότερης τεχνολογικής εσοδείας, απαιτεί ευρύτερες και βαθύτερες

ανακατατάξεις σε όλους τους κρίκους της καπιταλιστικής οικονομίας (στην άμεση διαδικασία της παραγωγής και έξω απ' αυτή). Δεν απαιτεί μόνο διαρκείς επιστημονικές εφευρέσεις, χρειάζεται και την ταχύτατη μετατροπή τους σε εμπορεύσιμο είδος. Δεν απαιτεί μόνο νέο τεχνολογικό περιβάλλον, αλλά και δρόμους κερδοφόρας αξιοποίησής του. Άλλωστε, οι εν λόγω κεφαλαιουχικές εκπαιδεύσεις είναι αδύνατον να αποδώσουν (και, όντως, δεν απέδωσαν) χωρίς ανάλογες «επενδύσεις»-αναδιαρθρώσεις στο ανθρώπινο δυναμικό, στην οργάνωση της παραγωγής, στις πωλήσεις-εμπόριο, στην έρευνα κ.λπ. (εξάλλου, το κεφάλαιο έλκεται κυρίως από τη «γοητεία» του κέρδους και όχι από τη «γοητεία» των νέων τεχνολογικών ανακαλύψεων).

Εδώ αποτυπώνεται μια βαθύτερη αντίφαση της καπιταλιστικής οικονομίας, την οποία ο Μαρξ είχε επισημάνει στο *Κεφάλαιο* (τ. Γ', σελ. 313 και τ. Α', σσ. 422-3, εκδ. Σύγχρονη Εποχή). Εκεί υπογράμμιζε ότι στην παραγωγή της σχετικής υπεραξίας (όπου η σχέση των μέσων παραγωγής προς την εργασία που τα κινεί αυξάνεται διαρκώς) υπάρχουν «ορισμένα αξεπέραστα όρια», «ενυπάρχει μια εσωτερική αντίφαση»: κι αυτή είναι ότι μακροπρόθεσμα οι ρυθμοί της έχουν την τάση να πέφτουν, καθώς από τους δύο παράγοντες στους οποίους στηρίζεται η απόσπαση σχετικής υπεραξίας, ο ένας, «οι μηχανές, δε μεγαλώνουν το ποσοστό υπεραξίας παρά μόνο μικραίνοντας τον άλλο παράγοντα, τον αριθμό των εργατών» (που, όμως, αυτοί ακριβώς παράγουν την υπεραξία).

Έτσι, οι αποφάσεις της Λισαβόνας —και οι άλλες αλλαγές που προωθούνται— επιδίδουν —για να ξεπεραστεί αυτή η αντίφαση— μια καθολική, πραγματική και σε βάθος υπαγωγή της γνώσης και της επιστή-

μης, των όρων παραγωγής τους, της διαμόρφωσης των εργασιακών ικανοτήτων, της απλής και σύνθετης μισθωτής εργασίας, των επικοινωνιών κ.λπ. στη λογική του μέγιστου κέρδους. Αυτό δεν μπορεί να γίνει χωρίς ταυτόχρονα τολμηρές-υπερεκμεταλλευτικές αλλαγές στις «εργασιακές σχέσεις», στα κοινωνικο-ασφαλιστικά συστήματα, στην εκπαίδευση και σε άλλους κρίκους της καπιταλιστικής οικονομίας. Χωρίς, με λίγα λόγια, νέους και αποτελεσματικότερους συνδυασμούς απόσπασης σχετικής και απόλυτης υπεραξίας.

Ως προς το δεύτερο όρο-κλειδί, την ανταγωνιστικότητα, είναι σαφές και διακηρυγμένος από τα πλέον επίσημα χείλη στόχος. Η κύρια αιχμή, βέβαια, είναι η ενίσχυση της θέσης της Ε.Ε. και του ευρωπαϊκού κεφαλαίου απέναντι στις ΗΠΑ, οι οποίες —πέραν της στρατιωτικής ηγεμονίας— γνωρίζουν την πιο μακρά περίοδο ανοδικών ρυθμών ανάπτυξης της ιστορίας τους, στηριγμένες στις συνταγές της λεγόμενης «Νέας Οικονομίας».

Απ' αυτή την άποψη, οι αποφάσεις και οι κατευθύνσεις της Λισαβόνας αποτελούν έναν καθοριστικό κρίκο ενός ευρύτερου στρατηγικού σχεδίου από το ευρωπαϊκό κεφάλαιο. Η εντατικοποίηση-εμβάθυνση των διαδικασιών της ΟΝΕ, η δημιουργία του Ευρωστρατού (κατά τα πρότυπα του ΝΑΤΟ), η σύγκρουση Γερμανίας-ΗΠΑ για την προεδρία (και όχι μόνο) του ΔΝΤ, η ενοποίηση των χρηματιστηρίων Άμστερνταμ-Βρυξελλών-Παρισιού (Euronext) και Φραγκφούρτης-Λονδίνου (σε πρώτη φάση, τουλάχιστον), οι πρωτοφανείς εξαγορές-συγχωνεύσεις, η Διακυβερνητική και τα σχέδια για ένα επίτεδο πολιτικής ενοποίησης αντίστοιχο με εκείνο της ήδη υπαρκτής οικονομικής ενοποίησης, οι προτάσεις Φίσερ για «ομοσπονδιακή Ευρώπη», η επιτά-

χυνση των διαδικασιών διεύρυνσης της Ε.Ε., αποτελούν μερικούς άλλους, επίσης καθοριστικούς, κρίκους αυτού του σχεδίου.

Είναι φανερό ότι το στρατηγικό σχέδιο, που έκανε τα πρώτα του βήματα στη Λισαβόνα, δεν ξεκινάει από το μηδέν ούτε έρχεται από το ποιθενά. Στηρίζεται και οικοδομεί πάνω στις «κατακτήσεις» για το ευρωπαϊκό κεφάλαιο που αποτυπώθηκαν στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, στη Λευκή Βίβλο, στις αποφάσεις προηγούμενων Ευρωπαϊκών Συμβουλίων (Κολονίας, Κάρντιφ, Λουξεμβούργου), στο «Σύμφωνο Σταθερότητας», στη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Ενοποιεί, διαπλέκει, αλλά και αναπτύσσει ποιοτικά αυτές τις «κατακτήσεις» —σε βάρος των εργαζομένων, εννοείται.

Παράλληλα, είναι εξίσου φανερό ότι η υλοποίηση αυτού του στρατηγικού σχεδίου δεν είναι υπόθεση ενός ή δύο χρόνων, μιας απόφασης ή ενός κοινοτικού κειμένου· απαιτεί βάθος χρόνου, συνδυασμό ενεργειών σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, μηχανισμούς παρακολούθησης και ελέγχου, δυνατότητες αναπροσαρμογών.

Οι αποφάσεις της Λισαβόνας

Μιλώντας τώρα πιο συγκεκριμένα για τις αποφάσεις της Λισαβόνας, μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής:

1. Η κοινωνική ασφάλιση δεν ήταν κεντρικό θέμα της συνόδου κορυφής, ωστόσο οι αντιδραστικές κατευθύνσεις της Ε.Ε. και των κυβερνήσεων των χωρών-μελών έγιναν σαφείς. Οι δαπάνες για την υγεία και τα επιδόματα προς τους ανέργους και τους απόρους χαρακτηρίζονται από την εισήγηση της Κομισιόν «καρκινώματα στο σώμα της ευρωπαϊκής κοινωνίας» και «σπατάλη πόρων που ζητούν απεγνωσμένα να αξιο-

ποιηθούν αποδοτικότερα». Προωθείται η άνοδος κατά 15% του δείκτη απασχόλησης στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού και η διεύρυνση της ζώνης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, με την ένταξη στη σφαίρα της μισθωτής εργασίας τόσο μικρότερων ομάδων όσο και μεγαλύτερων, πέραν των 65 (εξού και η «ενεργός γήρανση» του πρωθυπουργού κ. Σημίτη). Επισημαίνεται η ανάγκη μείωσης των φορολογικών επιβαρύνσεων του κεφαλαίου επί της εργασίας. Στη Λισαβόνα το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, αν και δεν ασχολήθηκε πιο ειδικά με το θέμα, ανέθεσε πάντως στην Ομάδα Εργασίας για την Κοινωνική Προστασία να καταρτίσει μια μελέτη για τη βιωσιμότητα των συστημάτων συντάξεων ως το 2020 και να παρουσιάσει μια έκθεση προόδου τον ερχόμενο Δεκέμβριο.

2. Με ιδιαίτερα επιτακτικό τρόπο τέθηκε το πρόβλημα της επιτάχυνσης, της απελευθέρωσης των αγορών τηλεπικοινωνιών, ηλεκτρικής ενέργειας, μεταφορών, ταχυδρομικών υπηρεσιών και φυσικού αερίου.

3. Ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην ενοποίηση των ευρωπαϊκών κεφαλαιαγορών, ώστε να ενισχυθεί η κινητικότητα των κεφαλαίων και των επενδύσεων στην Ευρώπη. Το έτος 2005 ορίστηκε ως καταληκτικό όριο αυτής της πορείας. Οι πρώτες ενοποιήσεις των ευρωπαϊκών χρηματιστηρίων, που προαναφέρθηκαν, κινούνται, ασφαλώς, σ' αυτή τη λογική.

4. Ο «ανασχεδιασμός» του κράτους, και κυρίως των σχέσεων-διευκολύνσεων του κράτους προς το κεφάλαιο, του οικονομικού του ρόλου και των πλαισίων που εξασφαλίζει ο «συλλογικός κεφαλαιοκράτης» στη λειτουργία των ατομικών κεφαλαιοκρατών, ήταν επίσης μια κατεύθυνση της Λισαβόνας.

5. Η ευρύτερη ελαστικοποίηση των ερ-

γασιακών σχέσεων, η «εκ περιτροπής απασχόληση» και ιδιαίτερα η ευέλικτη διαχείριση —από το κεφάλαιο— του χρόνου εργασίας τέθηκε με ιδιαίτερη έμφαση.

6. Τέλος, σε ό,τι αφορά την παιδεία και τη γνώση, που ήταν —για τους λόγους που εξηγήθηκαν— στο επίκεντρο της Συνόδου Κορυφής, υπήρξαν σημαντικές αποφάσεις. Ανάμεσα σ' αυτές ήταν οι εξής: Να εξασφαλιστεί ότι όλα τα σχολεία της Ε.Ε. θα έχουν πρόσβαση στο Διαδίκτυο και στα πολυμέσα μέχρι το τέλος του 2001. Να εξασφαλιστεί η αναμόρφωση των βασικών γνώσεων του εργατικού δυναμικού (εννοείται, όχι όλου) και η διαρκής εξέλιξή τους, η λεγόμενη «διάβίου εκπαίδευση», με βάση την εξελισσόμενη τεχνολογική πραγματικότητα. Να αποκτήσουν γνώσεις ψηφιακής τεχνολογίας όλοι (;) οι εργαζόμενοι και απόφοιτοι Λυκείου ως το 2003. Να αυξηθούν οι επενδύσεις σε ανθρωπίνους πόρους κατά 25% ως το 2005 και κατά 50% ως το 2010. Να καταργηθούν οι περιορισμοί που υπάρχουν στις εθνικές αγορές στην παροχή υπηρεσιών Ίντερνετ. Να προωθηθεί το νομοθετικό πλαίσιο που διευκολύνει την ανάπτυξη του ηλεκτρονικού εμπορίου. Να ενισχυθεί η κινητικότητα των ερευνητών και να καθιερωθεί ελάχιστο ποσοστό συμμετοχής ξένων στα ερευνητικά κέντρα κάθε χώρας. Να εκπαιδευτούν όλοι οι δάσκαλοι στη χρήση του Ίντερνετ ως το 2002.

Όλοι αυτοί οι στόχοι και οι κατευθύνσεις δεν αφέθηκαν μόνο σε ένα επίπεδο ευχολογίων. Συνοδεύτηκαν (όπως συνηθίζει τελευταία η Ε.Ε.) και με αυστηρά χρονοδιαγράμματα, δεσμεύσεις και μεθόδους αξιολόγησης. Έτσι, η «πρόοδος» σε όλους αυτούς τους τομείς θα αξιολογείται κάθε άνοιξη από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Ενώ, η Κομισιόν και το Eco/fin δεσμεύτηκαν να εκπονήσουν ολοκληρωμένο πρό-

γραμμα δράσης, το οποίο θα υποβληθεί στη Σύνοδο Κορυφής στη Φρέιρα, τον Ιούνιο. Όσο αυστηρές και συγκεκριμένες είναι αυτές οι δεσμεύσεις, τόσο ανύπαρχτες είναι εκείνες που αφορούν τους φιλολογικά διατυπωμένους στόχους για την αντιμετώπιση της ανεργίας και της φτώχειας! Εδώ υπάρχουν μόνο ευχολόγια!

Βεβαίως κάποιοι, μετά και απ' αυτό, θα επιμένουν πως στη Λισαβόνα επιχειρήθηκε ένας «λειτουργικός συμβιβασμός» μεταξύ του αμερικάνικου προτύπου της «Νέας Οι-

κονομίας» και του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, μεταξύ αγοράς και κοινωνικού κράτους, μεταξύ ανταγωνιστικότητας και κοινωνικής συνοχής. Ωστόσο, η αλήθεια βρίσκεται μακριά απ' αυτή την άποψη. Αυτό που έγινε στη Λισαβόνα δεν ήταν συμβιβασμός, ήταν η «δεύτερη ανακάλυψη της Αμερικής», ήταν ο θρίαμβος της αγοράς, ήταν η λιτανεία της ανταγωνιστικότητας. Και πάνω απ' όλα το ρέκβιεμ των εργατικών δικαιωμάτων.